

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ – ҚАЗАҚ РУХАНИЯТЫНЫҢ КӨСЕМІ

*Халықаралық ғылыми-теориялық
конференция материалдары*

шалық терминдерді қайта пайдаланылуда. Сондай-ақ, ауызекі тілде «он екі мүше», «отыз тіс», «алпыс екі тамыр», «он екі елі ішек», «қос жауырын» секілді т.б. [6, 116] көптеген жалпы анатомиялық атаулардың баламалары қолданылады. Осы секілді медициналық аталымдар қазіргі медицинада қолданыста бар, себебі бұл атаулар ең басты, әрі халықтық атау болғандықтан ауызекі тілде коннотативтік мәнге ие.

Әдебиет:

1. Рақышев А. Адам анатомиясының атласы. - 4-том. – Алматы, 2004.
2. Қасым Б. Күрделі аталым жасалымы: когнитивтік-дискурстық ұстаным. – Алматы, 2010
3. Көптілділік білім беру инновациялық технологиялары және жетілдіру жолдары. – Алматы: Елтаным, 2010, 358 б.
4. Қазақстан Республикасының Ұлттық медициналық терминологияның қалыптасуы мен дамуы. Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Алматы: Кредосс-Трейд, 2011, 295 б.
5. Филологияның қазіргі кезеңдегі басымдықтары: дәстүрі мен болашағы. Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. - I том. – Алматы: Қазақ университеті, 2012. - 377 б.
6. Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Хабаршысы. - Филология сериясы. – Алматы, 2012. - № 1. – 135-б.

Резюме

В статье рассматривается метафоризация медицинских номинации, словообразовании.

Summary

In statue looked for metaphorical and medicinal nominatives of vocabulary worst.

Өтемісова Г.Ж.

филол.ғ.к., Халықаралық бизнес академиясының доцент м.а.

Ақындар тіліндегі киім-кешек, мата-кездеме, үй мүліктеріне қатысты көнерген аталымдар (Ерімбет пен Нұртуған шығармалары бойынша)

Нұртуған мен Ерімбет шығармаларының аясы өте кең, сан алуан. Аталмыш ақындар өздері өмір сүрген дәуір тынысын сезініп, біліп, танып, шығармалары арқылы үн қосып отырған. Ақындар көркем шығармаларында сол тұста мол қолданылған, бірақ қазір көнерген болып есептелетін аталымдарды қолдана отырып, шығарманың лексика-семантикалық қабаттарын байыта, ажарлай түскен.

Тілдегі көнерген аталымдардың көнеруі не біржола жоғалуы – күрделі құбылыс, ол өте ұзақ уақытты қажет етеді. Белгілі бір ұғымның көнеруіне байланысты сол ұғымды аңғартатын аталымның қолданысы сирей бастайды. Тіл-тілде дамудың әртүрлі кезеңдері тудырған тіл өрнектері толып жатыр. Ондай тіл фактілері өткен дәуірдегі болған оқиғаларды тарихи жағдайға байланысты суреттеуде жұмсалады, әрі шығарманың көркемдік дәрежесін арттырып отырады.

Көнерген аталымдар ескіру көрсеткіші арқылы ғана қазақ тілінің лексикасынан оқшауланып, көнерген аталымдардың лексикасын құрай алады. Тілдегі көнерген аталымдар негізінде мынадай екі топқа бөлінеді: 1) **тарихи аталымдар** (историзм); 2) **көнерген аталымдар** (архаизм). Бұл екі лексикалық топтың арасындағы айырмашылық сөздердің әрі тұрақты, әрі белгілі бір қағидаға негізделген қасиеті болып табылады.

Ғ. Мұсабаев көнерген аталымдарды архаизмдер және историзмдер деп бөліп алады да, «архаизмдер күнделікті тұрмыста, дін ұғымында, ескі әдет-ғұрыптарда қолданылады» дей отырып, историзмдерді лексика-семантикалық мағыналарына қарай материалдық мәдениетке байланысты, әкімшілік басқаруға байланысты, қазақ қоғамының қоғамдық өміріне байланысты, Октябрь дәуірінен кейін туындаған сөздер», – деп жіктейді [1, 185-191].

Сонымен қатар Ә.Болғанбаевтың «Қазақ тілінің лексикологиясы» еңбегінде көнерген аталымдардың лексика-семантикалық топтарын, яғни архаизм мен историзмді өз алдына жеке дара топтайды: архаизмдерді – мата-кездеме атауларына байланысты архаизмдер; салт-сана, әдет-ғұрыпқа қатысты архаизмдер; киім-кешек, ыдыс-аяқ атауларына қатысты архаизмдер; діни ұғымдарға қатысты архаизмдер деп бөледі де, историзмдерді мынадай үш топқа топтайды: әкімшілік басқарумен байланысты

туған историзмдер; әскери атақ пен қару-жараққа қатысты историзмдер; Совет тұсында пайдаланылатын историзмдер [2, 86-88].

Ақындар тіліндегі көнерген аталымдардың лексика-семантикалық топтарының ерекше түрінде кешек, мата-кездеме, үй мүліктеріне қатысты аталымдар құрайды. Бұларды екі ақын да шығармаларында кездескен бай-кедейлердің дәулетін, өмірдегі образын сомдауда шеберлікпен қолданады. Олардың ішінде қазір көнеріп, мағыналары ұмытылып бара жатқан киім атауларын ақындар шығармаларынан көптеп кездестіруге болады. Олар: *тон, кебенек, тәжі, түрме, шәркей, белдемшесі, жарғақ, үлде* т.б. Сөзіміз анық болу үшін ақындар шығармаларында кездескен көнерген киім атауларының біразына мысал келтірейік:

Тонсыздарға тон беріп,

Қандырған шөлін сусыннан [Н.К.Іт].

Кебенек киген кей пенде

Сөйлемей білмес сырыңды [Н.К.Іт].

Тәжіңді бер тағыңмен

Сезінсең өлер шағыңды! [Н.К.Іт].

Түрмеден басқа кимеген,

Күймеден басқа мінбеген [Н.К.Іт].

Табаны құрығыр ауырған.

Шәркейді шешіп қарасам,

Алақандай ойылған [Н.К.Іт].

Белдемшесін белденді [Н.К.Іт].

Келген соң тыр жалаңаш біраз жүріп,

Сонан соң мал терісінен жарғақ киген [Н.К.Іт].

Үстіме үлде киіп, пырақ мініп,

Мен жүрсем қызық, әшірет тойларында [Н.К.Іт].

Ал мата-кездеме атауларынан: *торқа, мақпал, мәулім, бөз, құлпы, жанат, барқыт, парша*

Мысалы,

Торқадан киген тоғыз қат [Н.К.Іт].

Мақпал менен мәулімнен,

Шаруаға бөз артық [Н.К.Іт].

Он қыздың олжабасы – ханның қызы,

Кигені бәрінің де ылғи құлпы [Н.К.Іт].

Қараулектей қартыңның

Үстіне жапты жанатты [Н.К.Іт].

Мен Мәскеуден пұлы қымбат алдым барқыт [Е.К].

Жүз нарға парша, мәулім артты бәрін [Е.К].

Нұртуған ақын тілінде асыл, үлкен кілем мағынасында «қалы кілем» тіркесі кездеседі. Мұндағы қалы парсы тілінде гали (ковер) кілем [3, 377] дегенді білдіреді. І. Кеңесбаев: *қара нар, қалы кілем* – бұрынғы уақытта құрметті үлкен сыйлық, тарту ретінде «қара нар», «қалы кілем» берген. «Қара нар, қалы кілемді» айыбымыз деп, айып ретінде де берген. «Үлкен кілем» дегенді азербайжан тілінде «қалы» дейді. Жүннен тоқылған жақсы кілемді қырғыз тілінде «қалы кілем» дейді. Қазақ тілінде бұл асыл, үлкен кілем мағынасында қолданылады. Нар түйенің, малдың асылы, үлкені – қара нар; дүкенінің, мүліктің асылы, үлкені – қалы кілем. Қалы парсы тілінен ауысқан [4] деп түсіндіреді.

Ақындар тілінде де «қалы кілем» асыл, бағалы үлкен кілем мағынасында қолданылады. Мысалы,

Бәйбіше шығушы еді аппақ үйден.

Мамырлап ана қаздай, басып кердең.

Түрікпен бау алты қабат, ақ текемет,

Қалы кілем орын алатын ылғи төрден [Н.К.Іт].

Ақындар шығармаларында патшалықтың символы ретінде «тәж» сөзін молынан қолданады. Тәж – патша мен ханның жоғары мәртебелі белгісі ретінде қиетін дәстүрлі бас киімі [5]. Парсы тілінде тәж /корона, венец/ тәж [6,104] дегенді білдіреді. Тәж сөзі Нұртуған мен Ерімбет шығармаларында ханның бас киімі мағынасында қолданылған. Мысалы,

Ерлердің әскері бар елден аулақ,

От кешкен аруақтысы мұнда қонақ.

Патшасы Жасаралдай бастығы бар,

Тәж киіп, жыға тағып, мінген пайтақ [Н.К.Іт].

Шаһарияр Әбубәкір, әділ Омар,
Оспан мен шері құда Ғали арыстан,
Тәж киіп, таққа отырып бұл төртеуі,
Жөнелді нәубет-нәубет қылапаттан [Е.К].

Нұртуған ақынның шығармасында «**жығалы тәжі**» тіркесі кездеседі. **Жыға** – 1) ерте кезде со-
қанда басқа киетін дулығаның артынан мойынды қылыш қиып кетпес үшін қаптап жауып қоя-
тын темірден жасалған заттың аты; 2) ауыс. абырой, атақ, бедел. Мысалы,

Күндердің күні болғанда,
Кіреуке алтын тағыңды,
Сол мінер деп қорқамын!
Жығалы қымбат тәжіңді,
Сол киер деп қорқамын! [Н.К.Іт].

Бұл үзіндідегі «**жыға**» сөзінің өзексемасы *абырой, атақ* ұғымын білдіріп тұр.

Сонымен қатар Нұртуған шығармаларында мата-кездеменің «**батсайы**» деген көнерген аталымы
кездеседі. Сөздікте: **батсайы** – белгілі бір бұйымға тыстық ететін қымбат жібек мата, қалың кез-
деменің бір түрі деп көрсетілген. Мысалы: «Ақ Кете Шернияз» дастанында:

Ішті күміс кесемен,
Күтілмес бүйтіп нағыз шах!
Қолтықта **батсайыдан** мамық жастық,

Патишама не қылдырмас дәулет, мастық?! [Н.К.Іт] – деп жырлайды. Бұл аталым қазір тіптен
қолданыстан шыққан пассив сөздердің қатарында және ауыспалы мағынасында да қолданылмайды.

XV–XVII ғасырлардағы қазақтың қысқы үйінің ертеден келе жатқан түрі **шошала** деп аталған.
Бірінші жағынан қарағанда **шошала** – шаршы етіп, дөңгелек не көп қырлы етіп тұрғызылған бір бөл-
мелі шошақ төбе үй. «Шошала» деп атауының өзі де «шошақ» деген сөзден шыққан [7, 197].

Нұртуған «Шұбырынды Ақтабан» дастанында шұбырған қазақтардың тіршілігі жайында айта ке-
лтіп:

Баспана етті әуелі
Бастырма, күрке, шошаланы.

Бірте- бірте пішімдеп,

Тұрғызды адам қаланы [Н.К.Іт] – деп жырлайды. Мұндағы «**бастырма**», «**күрке**», «**шошала**»
сөздерінің ортақ семасы ерте кездегі бір бөлмелі кішкене үй. Яғни бұл сөздер ақындарға дейін де,
олар өмір сүрген тұста да әдеби тіл құрамында болған. Олардың көнеруі Кеңес дәуірі тұсынан бас-
талған.

Қорыта айтқанда, Нұртуған мен Ерімбет шығармаларындағы көнерген аталымдар **біріншіден**
ақын суреттеп отырған дәуірдің тұрмыс-тіршілігін дәл, нақты көрсеткен, **екіншіден** ақындар шығар-
малары тілінің лексика-семантикалық қабаттырын байытып отыр.

Әдебиет:

1. Мұсабаев Ғ. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: «Арыс», 2008. – 185-191-б.
2. Болғанбаев Ә. Қазақ тілінің лексикалогиясы. – Алматы: Мектеп. – 1988. – 87-88-б.
3. Персидско-русский словарь. – М., 1960. – 1236 с.
4. Кеңесбаев І. К. Қазақтың әдеби тілі туралы //Әдеби мұра және оны зерттеу. – Алматы, 1961. – 280 б.
5. Қайдаров Ә. Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас. – Алматы, 1993. – 14 б.
6. Персидско-русский словарь. – М., 1960. – 1236 б.
7. Қазақ ССР тарихы. – Алматы, 1957. – I т. – 504 б.

Белгілер мен қысқартулар:

Н.К.Іт. – Кенжеғұлұлы Н. Кәнеки, тілім, сөйлеші... I том. – Алматы: Ғылым, 1992. – 224 б.

Н.К.Іт. – Кенжеғұлұлы Н. Кәнеки, тілім, сөйлеші... II, III том. – Алматы: Ғылым, 1994. – 444 б.

Е.К. – Қарасақал Ерімбет. Ұлағат сөзім ұрпаққа. – Алматы: Маржан, 1995. – 313 б.